

XAQANI ŞİRVANININ FARSCA DİVANINDA AZƏRBAYCAN XALQ OYUN VƏ ƏYLƏNCƏLƏRİ

Açar sözlər: Xaqani, oyun və əyləncələr, ov ovlamaq, kaman-qoruhə
Key words: Khagani, games and entertainment, hunting, kaman-goruhə
Ключевые слова: Хагани, игра и развлечения, охота, каман-горуха

Xaqaninin farsca divanında bir çox Azərbaycan xalq oyun və əyləncələrinin adları çəkilir və onlar haqqında qıza məlumat verilir. Şairin doqquz əsr öncə yaşadığını nəzərə alsaq, bu məqalədə qaldırılan məsələnin aktuallığı üzə çıxar. Dahi şairin yazıya aldığı hər bir fakt bizim üçün önəmli və dəyərləridir. Məqalənin bir üstünlüyü də odur ki, təqdim olunan oyun və əyləncə adları şairin konkret farsca beyitlərindən qaynaqlanır. Bu oyun və əyləncələr Azərbaycan etnoqrafiya tarixində ilk dəfə olaraq müzakirəyə çıxarılır. Oxucunun oxuyub anlaması üçün həmin beyitlərin azərbaycanca dəqiq və düzgün filoloji tərcüməsini də təqdim edirik.

“Pislərdən bərk qorx, Xaqani” anlamında “Əz bədən nik tərs, Xaqani” misrası ilə başlayan qitə janrlı şeirində Xaqani şahmat oyununun şah-top-fil olmaqla üç fiqurunun adını çəkir. Bildiyimiz kimi, bu oyunda şah olmasa ya da şah mat olsa, qalan bütün fiqurlar kimi top və fil kimi fiqurların oyun oynaması məntiqsiz işdir. Demək, şahın olmadığı oyunda top-fil faydasız oyunçulara çevrildiyi kimi, insanlığı olmayan adamlarla ünsiyyət saxlamaq da faydasız işdir. Xatırladaq ki, sitatda “çör-çöplər” deməklə şair faydasız insanlara eyham vurur (1, səh.1173):

از خسانه متکسانم طلب،
که هر خوبیلکار شهنگند

Farsca oxunuşu:

*Əz xəsan hemmət-e kəsan mətələb,
Ke roxo pil kare-e şəh nəkonənd.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Çör-çöplərdən mərdlərə xas işi gözləmə,
Top və fil axı şahın işini görməzlər.*

* Səmədov Yadigar - Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, (Bakı şəh., F. Xoyski pr, 98)

"Ey gənc, qədrinin fitvasını vermərəm" mənasında "Ey fətə, fətvayə gədrət nədəhəm" misrası ilə başlayan qitə şeirində Xaqani şahmatda ən ali olan şah fiqurunu və ən aşağı olan piyada fiqurunu yada salır. Həyatda böyüklerin olmadığı yerdə kiçiklərin önəmi olmadığı kimi, şahmat oyununda da şah oyuna qatılmasa, piyada önəmini itirir. Həyatdakı "böyüklər" anlayışı şahmatda "şah" fiquruna, "kiçiklər" isə "piyada" adlanan oyunçulara işarə edir (1, səh. 1108):

کهتر از فرمانمور است،
بیدقاز حشمتش هم حشمت است

Farsca oxunuşu:

*Kehtər əz fərr-a mehan namvər əst,
Beydāğ əz heşmət-e şah möhtəşəm əst.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Böyüklərin nurundan kiçik ad-san qazanır,
Şahın təntənəsindən piyada möhtəşəm olur.*

Qeyd edək ki, şahmat oyununda piyada o zaman möhtəşəm olur ki, şahmat taxtasının sonuncu xanasına çataraq vəzir olsun.

Xaqani qitə şeirlərinin birində şahmat oyununda piyada fiqur sayının səkkiz olmasını məlumat verir. Şair təriflədiyi şahın ünvanına deyir ki, doqquz fələk, yəni qalaktika şahmatın səkkiz piyadası kimi onun səltənətini qoruyurlar və bu şah möcüzələr edən Musa peyğəmbər kimi insanlara yardım edir (1, səh. 1261):

نهچر خهشتی بیدقشطر نجملکار است
اوشا هنصر تاز ییدیضایموسوی

Farsca oxunuşu:

*Noh çərx həşt beydāğ-e şətrənc-e molk-e ust,
U şah-e nosrət əz yəd-e beyza-ye Musəvi.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Doqquz fələk onun mülk şahmatının səkkiz piyadası,
O, Musa kimi yəddi-beyzadan yardım edən şahdır.*

Göründüyü kimi, yuxarıdakı sitatda Xaqani şahmat oyununun şah və piyada olmaqla iki fiqurun adını qeyd edir. Onu da xatırladaq ki, şair doqquz fələk yazmaqla şahmatda önəm daşıyan doqquz xanaya işarə edir.

Şair sonrakı beytdə şah fiqurunu padşahlıq, vəzir fiqurunu sədrlik, top fiqurunu dövlət, fil və at fiqurlarını tərpəşən göy ulduzlarının rəmzləri olduğunu deyir (1, səh. 1091):

رخدولتاستوفرزینصدراستوشاهشاه
فیلولو فرسنگوموسپهر از تهیدوی

Farsca oxunuşu:

*Rox doulət əsto fərzin sədr əsto şah-şah,
Fil və fəras nocumo sepehr əz tohi-dəvi.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Top dövlətin, vəzir sədrliyin, şah isə şahlığın,
Fil və at tərpəşən göy ulduzlarının rəmzidir.*

Sonrakı beytdə vəzir fiqurunun qəlb üçün, şah fiqurunun ağıl üçün, top fiqurunun kömək üçün və piyada fiqurunun hücum üçün işarə olduğunu yada salır (1, səh. 1091)

فرزیندلاستوشهخردورخصمیرراست
بیدقرموز تاز یومعنیپهلوی

Farsca oxunuşu:

*Fərzin del əsto şah xerədo rox zəmir-e rast,
Beydāğ romuz-e taziyyo mənə-ye pəhləvi.*

E. Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Vəzir qəlb üçün, şah ağıl üçün, top kömək üçün,
Piyada isə hücum, basqın, həmlə üçün işarədir.*

Göründüyü kimi, təkcə bir qitə şeirində şair şah-vəzir-top-at-fil-piyada olmaqla altı fiquru xatırladır.

"Xaqani, əgər himmət yolu ilə getsən" anlamında "Xaqani, əgər dərkəfe himmət gerəvi" misrası ilə başlayan rübai şeirində Xaqani şahmat taxtasının vəzir və piyada fiqurlarına müraciət edir. Vəzir fiqurunu şair qınayır, çünki ön-arxa-sağ-sol olmaqla dörd yana gediş edə bilər. Piyada isə yalnız önə gediş edir. Demək, şairin fəlsəfəsində vəzir mənfi obraz, piyada isə müsbət obrazdır. Sitatda "himmət" sözü təmənnasız yardım, "iki çörək" isə günəş-ay deməkdir (1, səh. 1334):

خاقانی، اگر در کفمت گروی
هان، تاز پیجا هجو دوانندوی
فرزینمشو، ای حکیم، تا کز نشوی
آنبه که پیاد هباشیور است روی

Farsca oxunuşu:

*Xaqani, əgər dər kaf-e hemmat gerəvi,
Han, ta ze pey-e cah co do nan nədəvi.
Fərzin məşou, ey həkim, ta kəj nəşəvi,
An beh ke piyade başiyo rast rəvi.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Xaqani, əgər himmat yolu ilə getsən,
İki çörək kimi mənsəb ardınca qaçma.
Ey ağıllı, vəzir olsan, əyri olarsan,
Yaxşıdır piyada olasan, düz gedəsən.*

“Ömrüm, günüm sona çatmaq üzrədir, heyif ki” mənasında “Ruz-e omr aməd be pişin, ey dəriğ” misrası ilə başlayan qəzəl janrlı şeirində Xaqani şahmat oyununun şah və vəzir fiqurlarının adlarını çəkir. Nümunədə “muradımın taxtası” dedikdə şair şahmat taxtasını nəzərdə tutur. Şahmatda şah və vəzir kimi əsas fiqurlar oyundan xaric edildikdə, bu oyun tam uduzulmuş hesab olunur. Xaqani bununla demək istəyir ki, həyatı onun istəyincə getmir, puç olubdur (1, səh. 929):

آسمانن طعمر المبرقشاند،
نہشہشماندہو نہفرزین، ایدریغ!

Farsca oxunuşu:

*Aseman nət-e moradəm bər fəşand,
Nə şahəş mando nə fərzin, ey dəriğ!*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Asiman muradımın taxtasını yerə çirpdi,
Onun nə şahı qaldı, nə də vəziri, heyif ki!*

“Hər ürək mənasında, “Hər deli” rədifli qəzəlində Xaqani şahmat oyununda piyada fiqurun adını çəkir və “şaha şah” oxunmasını təsvir edir. Şair göstərir ki, piyadənin gedişilə oyun başlanır. Piyadənin ilk gediş etməsi təhlükəsiz olduğu kimi ilahi eşqin də ilk başlanğıcı təhlükəsizdir. Oyunun gedişində şah mat olmazdan öncə “şaha şah” oxunur. Şair demək

istəyir ki, ilahi eşqin başlanğıcı xətersizdir, sonu isə xəterlidir, ölümle bitir (1, səh.1060):

عشق از اول بیدق سودا فرو کردن خوش است،
شہ رخ غم در پی آن برنتابد ہر دل

Farscasının toxunuşu:

*Eşq əz əvvəl beydəğ-e souda foru kərdən xoş əst,
Şəhrox-e gəmə dər pey-e an bər natabəd hər deli.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Eşqin sevda piyadasını önə verməsi xoşdur,
Ardınca “şaha şah” oxunmasına hər urək dözməz.*

Xaqani Şirvani “Olmadı” mənasında “Nəbud” rədifli qəzəlində nərd oyununa istinadən qoşa zəri, şeş və yek rəqəmlərin adlarını çəkir. Şair öz yarı ilə görüşü nəzərdə tutaraq üç dəfə qoşa zəri atır və güman edir ki, üç dəfə qoşa şeş gələcək. Şairin bəxtindən üç dəfə qoşa yek gəlir. Şair bunla demək istəyir ki, həyatda onun baxtı gətirmir (1, səh.8091):

وصل تو پر خواستم از کعبتین، یعنی سه شش،
چون بدیدم، جز سه یک از دست هجرانت نیود

Farscasının oxunuşu:

*Vəsl-e to por xastəm əz kəbəteyn, yəni se şeş,
Çun bedidəm, coz se-yek əz dəst-e hecranət nəbud.*

E. Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Vəslinə çatmaq üçün qoşa zərdən üç dəfə şeş istədim,
Baxıb gördüm ki, hicranının əlindən üç dəfə yek oldu.*

“Gərək” mənasında, “Bayəd” rədifli qəzəlində Xaqani yenə nərd oyununa müraciət edir. Bu dəfə şair qoşa zəri və zərdəki şeş və pənc rəqəmlərin adlarını çəkir. Şair nəzərdə tutur ki, nərd oyununda o şəxslər udur ki, zərin iki rəqəmlərini, o cümlədən şeş və pənc rəqəmlərini daha çox at-sınlar. Əks halda oyunda uduzacaqsan. Şair demək istəyir ki, nərd oyununda iri zər rəqəmlərini atanlar oyunu udduqları kimi ilahi eşqdə də səbri-dözümü çox olanlar qaib gəlir (1, səh. 8098):

چون کار به کعبتین عشق افتاد،
شش پنج زنش حقایقی باید.

Farscasının oxunuşu:

*Çun kar be kəbəteyn-e eşğ oftad,
Şeş-pənc zənəş həğayeği bayəd.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Eşq öz qoşa zərini atanda,
Şeş-beş atması həmişə olmur.*

Çövkən oyunu Azərbaycanın qədim oyunlarından biridir. Bu oyun barədə Xaqani və Nizami dəfələrlə məlumat veriblər.

“Ağıl sənin eşqin önündə sərgərdan qaldı” mənasında “Əğl dər eşq-e to sərgərdan bemand” misrası ilə başlayan qəzəlinə Xaqani çövkən oyununun çövkən və top adlı iki alətin adlarını çəkir. Qeyd edək ki, çövkən sözü ucunda oyuq olan xokkey çubuğu kimi alətin adıdır. Bu alətlə rəqibin qapısına top vurulur. Aşağıdakı sitatda şair yarın zülfünü çövkənə oxşadır, zülfünün ucunu isə topa bənzədir (1, səh. 874) :

هر که چو گانسرز لغتو دید،
همچو گویدر سر چو گانیمانند

Farsca oxunuşu:

*Hər ke çouqan-e sər-e zolf-e to did,
Həmço quyi dər sər-e çouqan bemand.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Kim sənin zülfün ucunun çövkənini gördü,
Çövkənin ucunda o, bir top sayağı qaldı.*

Xaqani qələminə məxsus “Ürək dünyadan vəfa gözləmir” anlamında “Del əz giti vəfacui nədarəd” misrası ilə başlayan qitə şeirində çövkən və topa yer ayrılır. Çövkənlə topa zərbə vurulduğu kimi, bir çövkən olan fələk də bir top olan şairin ürəyinə zərbə endirir. Fələk zərbə vura bilməyə də, zərbə vuran bir subyekt götürüldüyü üçün bədii təsvir vasitəsi olan metafora rolunu ifa edir (1, səh. 840):

دلّت، خاقانی، زخم فکراست
که آنچو گانچنینگو بیندارد

Farsca oxunuşu:

*Delət, Xaqaniya, zəxm-e fələk rast,
Ke an çouqan çenin quyi nədarəd.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Qəlbın, Xaqani, fələyin zərbəsi üçündür,
Çünki o çövkənin belə bir topu yoxdur.*

Qeyd edək ki, “Heydər Əliyev fondu”nun dəstəylə çövkən oyunu qədim Azərbaycan milli oyunu olaraq YUNESKO-nun Qeyri- Maddi Reprezentativ siyahısına daxil edilib.

Azərbaycanın ov ovlama tarixi çox qədimdir. Keçmişdə şahini ovlayıb əhliləşdirmək üçün tor qururdular və tora diri bir göyərçini də bağlayırdılar. Göyərçini yeməyə gələn şahin tora düşürdü.

“Tutarlar” mənasında “Bər girənd” rədifli bir qitə şeirində Xaqani şahinin hansı yolla ovlanmasına aydınlıq gətirir (1, səh. 167):

باز اگر چند کبوتر گیرد،
باز را هم به کبوتر گیر

Farsca oxunuşu:

*Baz əgər cənd kəbutər girəd,
Baz ra həm be kəbutər girənd.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Şahin göyərçini ovlasa da,
Şahini də göyərçinlə tuturlar.*

Bu sırada uşaqların ov ovlama üsulları maraqlı kəsb edir. Həmin üsullardan biri odur ki, uşaqlar iynəni əyərək ona bir çörək qırıntısı bağlayıb ip ilə suya atırdılar və xırda balıqları ovlayırdılar.

“Taxar” anlamında “Konəd” rədifli bir qitə şeirində Xaqani uşaqların xırda balıqları ovlamasını təsvir edir (1, səh. 1171):

آن طفل بین که ماهیگان چون کند شکار
بر سوزن خمیده چو یک پاره نان کند

Farsca oxunuşu:

*An tefl bin ke mahiyəqan çun konəd şekar,
Bər suzən-e xəmidə ço yek pare nan konəd.*

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

*Xırda balıqları ovlayan uşağa bir bax,
Əyri iynəyə necə çörək parçası taxar.*

Xaqani 71 beyitli bir qəsidəsinin 13-cü beytində dünya həyatını qınayır, ona bağlanmamağı tövsiyə edir və onun dövründə mövcüd olmuş uşaq oyunlarının birinin adını çəkərək ona aydınlıq gətirir (1, səh. 19) :

در این رسدگاه خاکی چه خاک می بیزی؟
نه کودکی، نه مغامر، از خاک چیست تو را؟

Farsca oxunuşu:

Dər in rəsədgəh-e xaki çe xak mibizi?
Nə kudəki, nə moğamer, əz xak çist to ra?

E.Quliyevin filoloji tərcüməsi:

Bu gil pusqu evində niyə gil ələrsən?
Uşaq deyilsən, əldə qoz torpaqda oynayasan?

Şair “gil ələrsən” deməklə, “boş-boş işlər görürsən” demək istəyir. “Gil pusqu evi “ isə “dünya” mənasını daşıyır. İkinci misrada şair “Əldə qoz” uşaq oyununa işarə edir. Oyunun mənası budur ki, keçmişdə uşaqlar torpaq üstə oturur, əllərinə bir neçə girdəkan (qoz) alır və hər hansı bir şeydən ötrü məcləşərək oyun oynayırdılar. Uduzan mərci ödəyə bilmirdisə, udan uşaq uduzanın belinə minib, o da onu gəzdirdirdi. Bununla da oyun bitmiş olurdu. Əldə qoz uşaq oyun haqqında bu məlumatı professor M. Kəzzazi təqdim edir (2, səh.17).

Yekun olaraq bildiririk ki, Xaqaninin adlarını çəkdiyi oyun və əyləncələr heç də bir məqalə ehtiva edə bilməz. Fikrimizcə, bu mövzunun daha geniş tədqiqata ehtiyaca var. Biz əminik ki, gələcəkdə bu mövzuya alim və tədqiqatçılarımız yetərinə diqqət yetirəcəklər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Fars dilində

1. Xaqani Şirvani, Divan, I cild, tərtib edən Mir-Cəlaləddin Kəzzazi, “Mərkəz”, Tehran, 1374
2. Kəzzazi Mir-Cəlaləddin, Doşvariha-ye divan-e Xaqani (Xaqani divanının açıqlaması), “Mərkəz”, Tehran, 1374

IN KHAGANI'S PERSIAN DINAN, AZERBAIJAN FOLK GAMESAND ENTERTAINMENT SUMMARY

This scientific article, which refers to Khagani's works, contains information about the names of folk games and entertainment, as well as about games in chess, backgammon, chovgan are related to children games and explains the rules of their conduct.

This article provides the readers an ethnographic history of Azerbaijan nation and will be beneficial to the readers.

The article is relevant because it can be used by ethnographers, historians and literary critics.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ НАРОДНЫЕ ИГРЫ И РАЗВЛЕЧЕНИЯ В ФАРСИДСКОМ «ДИВАНЕ» ХАГАНИ ШИРВАНИ РЕЗЮМЕ

В этой научной статье, со ссылкой на произведения Хагани Ширвани, содержатся сведения о названиях народных игр и развлечений, а также об играх в шахматы, нарды, човган и игры, связанные с детскими играми; даются пояснения о правилах их проведения.

Данная статья, вне сомнения, ознакомит читателей с этнографической историей азербайджанского народа, и мы уверены, что ее найдут для себя весьма полезной.

Статья актуальна тем, что ею могут пользоваться и этнографы, и историки, и литературоведы.